

PHD ÉRTEKEZÉS TÉZISEI

**A SZÜLETÉSI RÍTUSOK ÉS HIEDELMEK SZEREPE A
KÖZÖSSÉG KAPCSOLATRENDSZERÉBEN
GYIMESKÖZÉPLOKON**

Csonka-Takács Eszter

Budapest

2006

A KUTATÁS CÉLJA

Dolgozatom témája az emberi élet első nagy fordulópontja mint átmeneti rítus. Céloom a szülés és a születés köré szerveződő rítusok funkcionális vizsgálata, a hiedelmek működése és az ezeket éltető közösség közötti kapcsolat feltárása.

Az elemzés középpontjában a születéssel/szüléssel kezdődő gyermekágy időszaka és az azt követő avatási szertartások (az anya templomi avatása és a gyermek keresztelője), azaz a rituális közösségi befogadás állnak. Részletesen foglalkozom az ebben a periódusban meghatározó szerepet játszó hiedelmekkel és rituális cselekvésekkel, amelyek a közösség tagjai számára normatív szabályokként, előírások és tilalmak formájában fogalmazódnak meg.

Noha a születés témája kedvelt tárgya a néprajzi, szociológiai és vallástörténeti kutatásoknak, a feldolgozottság mértéke és mélysége nem egyenletes. A hazai szakirodalomban bőségesen találni ugyan a születést leíró monográfiákat, részmonográfiákat és tanulmányokat, de néhány kísérleten túl rendszeres, a hiedelmek és a mágikus eljárások pusztán bemutatásán túllépő, a rítusokat elemző és szélesebb társadalmi kontextusukat feltáró vizsgálatra alig van példa.

Disszertációmban a születést és a kapcsolódó rituális jelenségeket rendszerként értelmezem, nem pusztán hiedelmek és/vagy mágikus cselekmények időben egymásra következő sorozataként. A születés vizsgálata kapcsán általánosságban arra keresek választ, hogy a társadalmi szükségletek hogyan befolyásolják a hiedelemrendszert, és fordítva, milyen kapcsolat van a hiedelmek normatív szerepe, a rítusok közösséget szervező funkciója és a társadalmi (sőt gazdasági) viszonyok között. Ezért a hiedelmek értelmezéséhez elengedhetetlen az ezeket alakító mikrotársadalom vizsgálata; mindezek a valóságban együtt és rendszerként léteznek.

A VIZSGÁLAT TÁRGYA

Elemzésem gyimesi terepmunkámra¹ és a recens néprajzi gyűjtéseket tartalmazó, a magyar nyelvterület egészéről származó hiedelemszövegek korpuszára épül.

A terepmunka előzménye az átmeneti rítusok – a születés mellett a házasság és a halál – témakörébe tartozó, tilalmakként megfogalmazott hiedelemközlések és tabuelbeszélések rendszerezése volt, amelynek alapját a mások által összegyűjtött szöveges anyagból készített adattár képezte. Ez a tabu-adatbázis már publikált néprajzi gyűjtések adatközléseiből áll, de a különböző archívumokban őrzött kéziratos források anyagát is tartalmazza. Anyaggyűjtést végeztem a Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattárában, az MTA Néprajzi Kutatóintézetének Néphit Archívumában, ahol felhasználtam a Magyar Néphit Topográfia kérdőíveit is, valamint a pécsi Janus Pannonius Múzeum Néprajzi Osztályának Adattárában.

A közel ezer szöveget tartalmazó adatbázis az egész Kárpát-medence területét lefedi, kiterjed a magyar nyelvterület külső hatáira (Moldvára), a nyelvhatáron belül pedig a magyarországi nemzetiségek adataira is. Időben nagyjából a 19. század végétől napjainkig tartó időszakot fogja át. Bár a vizsgált hiedelemanyag térben és időben szórt, a 19. század végi és a 20. századi magyar nyelvterület vonatkozásában reprezentatívnak tekinthető.

Saját gyűjtésem helyszíne a Gyimesként ismert néprajzi táj, amely a történelmi Magyarország határán, a Keleti-Kárpátok nyugati oldalán fekszik, a Csíki-havasok és Moldva között. A kutatást Gyimes egy jól körülhatárolható részén, az egyházi és közigazgatási szempontból Gyimesközéplokhoz (Lunca de Jos)

¹ A gyimesi terepmunkát és kutatást az OTKA 49175 számú, „Néphit, vallásos folklór Gyimesben” című csoportos, Pócs Éva által vezetett kutatási program keretében folytatom.

tartozó Hidegségen (Valea Rece) végeztem. Ez a Tatros völgyéből északi irányban kiágazó, nagy kiterjedésű és sűrűn lakott terület a Hidegség-patakról, a Tatros leghosszabb és legbővizűbb mellékágáról kapta nevét. Valamivel több, mint 2000 fős lakossága csaknem teljesen magyar ajkú és római katolikus. 2005-ben összesen két hónapot töltöttem el Hidegségen.

MÓDSZERTANI KÉRDÉSEK

Korábbi kutatásaim során a születési tabukat rendszereztem a recens magyar néprajzi gyűjtések alapján. A szakdolgozatomban elvégzett számítógépes elemzés nyilvánvalóvá tette, hogy az adatbázis szövegei alapján felrajzolhatók bizonyos tendenciák és törvényszerűségek, s meghatározhatók a magyar nyelvterület születési tabuinak fő csoportjai és azok tematikája. Akkori eredményeimet a későbbiekben tovább folytatott és tematikusan kiszélesített anyaggyűjtés sem módosította lényegesen. A vizsgálat azzal a tanulással szolgált, hogy a más-más időszakokból és különböző helyekről származó, heterogén módszerekkel gyűjtött, eredeti környezetükből kiemelt szövegek elemzése nem ad(hat) választ a hiedelmek működésével, funkciójával és változásaikkal kapcsolatos kérdéseimre. A vizsgálatot ezért szükségesnek látszott kiegészíteni terepen végzett gyűjtőmunkával is, amelyre a pécsi néprajz tanszéken Pócs Éva által alapított és vezetett, Gyimes vallási életének és hiedelemrendszerének feltárását végző munkacsoport keretében nyílt lehetőségem. A terepmunka eredményeként a viselkedést szabályozó hiedelmek immár kontextusukban voltak vizsgálhatók, s ez lehetővé tette a hiedelemrendszer funkcionális értelmezését.

A terepmunka közvetlen megfigyelésen alapuló módszere és kötetlen illetve irányított interjúk készítése lehetőséget adott rá, hogy megvizsgáljam, a közösségben milyen összefüggés van a hiedelmek ismerete és szabályként való megfogalmazása, valamint

gyakorlati megvalósulása között, és ezt milyen módon befolyásolja a közösségi normarendszer, illetve külső tényezők hatása. A terepmunka során megfigyeltem, hogy a közösségi kontroll miként legitimálja a hiedelemtudás működését.

A születés szokásainak társadalmi vonatkozásait is hangsúlyozó vizsgálat során az *átmeneti rítusok* fogalmát hívtam segítségül, de nem pusztán egy kész modellt alkalmaztam az anyagra, hanem az Arnold van Gennep által meghatározott átmeneti szakaszok törvényszerűségeit használtam arra, hogy folyamatában és összetettségében vizsgáljam az anyagot, s ez által az egyén és a közösség kapcsolatának szerepére is rávilágítsak.

A DOLGOZAT FELÉPÍTÉSE

A bevezető fejezetet tudománytörténeti áttekintés követi, amelyben csak a vizsgálat irányának szempontjából mutatom be a születés egyébként óriási mennyiségű nemzetközi és hazai szakirodalmát. Ezen belül részletesen kitérek Arnold van Gennep elméletére és ennek hatására a kutatásban, a dolgozatban ugyanis kulcsszerepe van az átmenet folyamatának és az azt övező közösségi reakciónak, amely magában foglalja a hiedelmek, rítusok, viselkedési normák, és a társadalmi kapcsolatok összességét is.

A harmadik, negyedik és ötödik fejezet a születés és a keresztelő közötti időszak gyermekre és gyermekágyas anyára vonatkozó hiedelem- és viselkedésrendszerét és az utána következő asszonyavatás valamint az egyházi keresztelés rítusát mutatja be Gyimesközéplokon. A vizsgálat kiterjed a szokások időbeli változásaira és a közösségi szemlélet és normák, valamint az egyéni stratégiák közötti kapcsolatra. A szülés/születés és a templomi avatási rítusok közötti időszak hiedelem- és rítusrendszere mellett az ezeket meghatározó társadalmi vonatkozásokra is kitérek.

Az utolsó fejezetben az átmeneti rítusokkal kísért emberi életfordulók közötti párhuzamokra hívom fel a figyelmet a gyimesi

gyűjtés tapasztalatai és a fent említett recens néphitadatok vizsgálata alapján. Összehasonlító táblázatok segítségével bemutatom az átmeneti folyamatok hasonlóságát: az egyéni és a közösségi szerepek, a viselkedési- és szabályrendszer, valamint a rítusok és a rituális szimbólumok közötti megfeleléseket a születés, a házasság és a halál körüli eseményekben.

A disszertációt a keresztlő körüli társadalmi vonatkozásokat összefoglaló táblázat, a harmadik-ötödik részt illusztráló további hiedelemszövegeket tartalmazó szövegtár és a Gyimesközéplekon készített fényképekből válogatott képgaléria, továbbá három – a régiót Románián belül, a környező felcsíki területet és Gyimest részletesen ábrázoló – térkép egészíti ki.

A KUTATÁS EREDMÉNYEI

A születéssel kapcsolatos korábbi szokáskutatások főleg leíró, állapot rögzítő jellegűek voltak. A vizsgálat során ezért fontosnak tartottam abból kiindulni, hogy a hiedelemrendszer elemei, különböző jelenségei a társadalmi összefüggések hálójában tárhatók fel és értelmezhetők teljességükben. A hiedelmek, a rítusok és a közösségi szabály- vagy normarendszer elválaszthatatlanok egymástól: nem csak feltételezik, hanem intenzíven alakítják is egymást.

Hidegségen a születés jelenségének sajátos és nagyon aktív rendszere tárult fel. Ennek oka, hogy itt a kultúra, a társadalom és maga a hagyományrendszer is olyan helyzetben van, amelyben a változások nem a felbomlás irányába haladnak, hanem állandóan mozgásban vannak és a különböző hatások beolvadása zajlik. Így, még ha módosítják is azt, gyakran aktualizálódnak. Ha kell, a társadalom és vele együtt a hiedelemrendszer is rugalmasan alkalmazkodik a változásokhoz. A hiedelmeket a vizsgált terepen folyamatosan mozgásban tartó egyéni, közösségi és külsődleges

tényezők bonyolult hálózata formálja, amelyek elemei gyakran feszülnek egymásnak és olykor ellentétes irányban hatnak.

Gyimesközéplekon a keresztkomai intézmény egy sajátos formája alakult ki napjainkra. A főleg önálló gazdasági-társadalmi viszonyok következtében felértékelődött a közösség tagjainak egymásrautaltsága. A mindennapok zökkenőmentes működésének biztosítása a kiterjedt és szilárd, kölcsönösségen alapuló kapcsolatrendszer, amelynek kialakulását és folyamatos megerősítését határozott keretek szabják meg. Véleményem szerint, a disszertációban bemutatott, a születés utáni időszakhoz és a keresztlőhöz kapcsolódó szokások és társadalmi mozgások mind abba az irányba mutatnak, hogy a keresztkomai révén kialakult kapcsolatháló egy-egy család életében minél kiterjedtebb legyen. Ennek megvalósulását a vizsgált közösség egy olyan kizárólagosan működő, összetett szokásrenddel biztosítja, amelynek egyes elemei a nyelvterület más pontjain is felbukkannak ugyan, ám ebben a formájában, rendszerre érve csak itt fordulnak elő. Az egyedi szabályrendszer az alábbi jelenségek együttes előfordulásából alakul ki. A magyar nyelvterülethez képest egyedülálló módon a keresztszülők itt kizárólag önként jelentkeznek a feladatra és ezt a szülők sohasem utasítják vissza. Emellett Gyimesközéplekon minden gyereknek mindig más és más keresztszülője lehet egy családon belül és az a szabály, hogy a keresztszülők idegenek, vagy minél távolabbi rokonok legyenek. A magyar nyelvterületen szinte kizárólag itt él még napjainkban is a gyermekágy intézménye, amelynek hossza pontosan megegyezik a gyermek születésétől a keresztléséig tartó időszakkal. Ez a Gyimesben korábban rövidebb ideig tartó szakasz mára – az egyház szándékának ellenére is – jelentősen meghosszabbodott.

Mindezek következtében a többi katolikus vidékhez képest itt hatalmasra duzzadt a keresztszülők száma, akiknek személye a

keresztelőn túl a családok közti hosszú távú kölcsönösséget biztosítja.

Ezt a törekvést erősíti a Gyimesközéplokon működő hallgatóságos társadalmi szabályrendszer, amely legitimálja a közösségi igényeket és érdekeket. A keresztelőkérés módja a látogatáskor kinyilvánított szándék, vagyis ez az *egyetlen* lehetősége a keresztkomává válásnak. Ha a látogatási idő nagyon rövid lenne, vagyis a gyereket már az első héten megkeresztelnék, nem lenne rá mód, hogy sok keresztszülő jelentkezzen. Minél tovább tart tehát az az időszak, ameddig a keresztelőkérhető, annál nagyobb esély van arra, hogy nagy számú keresztelni szándékozó látogató érkezzen. A cél tehát az, hogy minél több személy váljon komává, ezt pedig csak a gyermekágyas időszak végpontjának eltolásával lehet biztosítani. Véleményem szerint Gyimesközéplokon ezért húzódtott ki egyre későbbre a keresztelőkérés ideje, látszólag alkalmazkodva az anya avatásának időpontjához. Ez magyarázatot ad arra is, hogy miért kizárólagos a keresztelőkérés intézménye: ezáltal biztosítható csak a keresztszülők számának korlátlan növelése, s akkor van értelme a látogatási időt meghosszabbítani, ha a látogatók keresztelési szándékkal jönnek. Ha a szülők választanák a keresztkomákat, nem lenne értelme kitolni a keresztelés idejét és nem volna szükség a gyermekágy rendszerének megszilárdítására.

Az így jelentősen kibővült kapcsolatrendszer elemi érdek, amely alapvetően befolyásolja a hiedelmek alakulását. Nagyon fontos leszögezni, hogy ha gyakran formálisan és csak a külvilág felé is, de a hiedelmek súlya, szerepe a gyermekágyas idő meghosszabbodásával nem csökken. Úgy tűnik, a családnak hosszú távon *megéri* az az áldozat, amit a hat-nyolc hét alatt az anya munkaerejének kiesése okoz, mert a komák számának növekedésével ez meg fog térülni. E társadalmi tendencia mellett komoly presztízs-szerepe is van annak, hogy egy családnak milyen kiterjedt komasági kapcsolatrendszere van.

Mindennek az lesz a végeredménye, hogy a műrokonok száma sokszorososan meghaladja a vérrokonokét. Megkockáztatom, hogy ez gyakran éppen a vérrokonokkal való kapcsolatot igyekszik pótolni, ezért válik gyakran fontosabbá. A kölcsönös segítségnyújtás esetén ez jól megfigyelhető. A nagy közös munkák és a jelentős életfordulók alkalmával a komák nagy számban segítenek a családnak. Gyimesben a családtagok gyakran olyan távolságokra kerülnek egymástól, hogy a szomszédok és a komák gyorsabban mozgósíthatók, ha segítségre van szükség. Ezért van a keresztszülőségből adódó komaságnak nagyon jelentős, kohéziós szerepe a közösségben.

A terepmunka további általános tanulságai között fontos kérdés, hogy a születés és a csecsemő körüli hiedelmek és szabályok tekintetében generációs szempontból nem tapasztalható egyértelmű lineáris „fejlődés”, azaz a hagyományok ismerete vagy nem ismerete, azok alkalmazása vagy tagadása nem csak generációs kérdés. A jelenségek értelmezésében, egy-egy hiedelemcselekvés megvalósulásában egyénileg, családok szerint és nemek alapján is lehetnek eltérések.

Ezt erősíti még a közösség, amely részben segítő, részben ellenőrző funkcióval bír. A születési, s különösen a gyermekágyas szokások esetében ennek igen jelentős szerepe van. Nem kevésbé lényeges az egyház hatása a közösség szokásaira, hiedelmeire és viselkedési normáira.

A gyimesi terepmunka tapasztalata részben az, hogy az egyházéhoz hasonló külső hatásokat a társadalmi szükségletek megszűrik és a saját rendszerükhöz igazítják. A külső szemlélő számára elhalványodnak, elsorvadónak tűnő hiedelemjelenségek valójában sokszor tovább élnek, csak éppen funkciójuk változik meg. Hidegségen a gyermekágyas hiedelmeknek társadalmi kapcsolatokat erősítő és legitimáló funkciójuk is van.

A TÉMÁVAL KAPCSOLATOS PUBLIKÁCIÓK

1999. Elváltás a magyar néphitben. In Benedek Katalin – Csonka-Takács Eszter (szerk.) *Démonikus és szakrális világok határán. Mentalitástörténeti tanulmányok Pócs Éva 60. születésnapjára*. Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézete, 321-332.
1999. Női tisztátalansági tabuk a magyar néphitben. In Küllös Imola (szerk.) *Hagyományos női szerepek. Nők a populáris kultúrában és a folklórban*. Budapest: Magyar Néprajzi Társaság, 266-272.
2000. Házassági tilalmak a magyar néphitben. In Leckekönyv. Doktori iskolások tanulmányai Voigt Vilmos 60. születésnapjára. 144-163. (megjelenés alatt)
2002. A ház és a test tabui az átmeneti rítusokban. In Pócs Éva (szerk.) *Mikrokozmosz – makrokozmosz. Vallászetnológiai fogalmak tudományközi megközelítésben*. Budapest: Balassi Kiadó, 412-428.
2002. Az átmeneti rítusok tabuelőírásai. In Pozsony Ferenc (szerk.) *Átmeneti rítusok konferencia előadásai* (megjelenés alatt)
2005. Gyermekágy és avatás Gyimesközéplokon. In Pócs Éva (szerk.) *Maszk átváltozás, beavatás*. Budapest: Balassi Kiadó (megjelenés alatt)
2006. Keresztelő Gyimesközéplokon. In Pócs Éva (szerk.) *Néphit és vallásos folklór Gyimesben*. Budapest: L'Harmattan Kiadó (megjelenés alatt)